

ВЕРБАЛЬНИЙ КОНФЛІКТ ЯК ПЕРФОРМАТИВНА НЕВДАЧА

У статті розглянуто актуальні питання аналізу вербальних конфліктів у теорії мовленнєвих актів, проаналізовано погляди Л. Вітгенштейна, Дж. Остіна, Дж. Сьорля, З. Вендлера, Д. Вандервекена, П. Ф. Стросона, Г. П. Грайса та інших прагматистів на конфліктне спілкування, його умови, наслідки та лінгвістичний сенс. На основі аналізу запропоновано методологічні засади побудови типології вербальних конфліктів виходячи з функцій комунікативного акту.

Постановка проблеми. Прагматичний поворот у лінгвістиці певним чином змінив уявлення мовознавців про те, як і з якою метою необхідно досліджувати людське спілкування. Найвпливовішим напрямом у цій галузі є теорія мовленнєвих актів, яка знаходить свої витoki у творчості пізнього Л. Вітгенштейна ("Філософські дослідження") та в лекціях Дж. Остіна ("Слово як дія"). У своєму сучасному вигляді вона спирається на твори Дж. Сьорля, З. Вендлера, Д. Вандервекена, П. Ф. Стросона, Д. Франк та інших дослідників.

Мета статті. Прагнення вивчати мовленнєву комунікацію в її немовленнєвому контексті, аналіз мовленнєвих дій пересічного, нетворчого характеру, спроба створення єдиних схем дослідження мовленнєвої та немовленнєвої поведінки – ці основні інтенції творців теорії мовленнєвих актів дозволили вперше звернутися до категорії вербального конфлікту як до відносно самоцінної даності, специфічної для кожного з різновидів мовленнєвих актів. Саме тому окремого аналізу потребує вирішення питань, пов'язаних з категорією вербального конфлікту, у теорії мовленнєвих актів.

Аналіз досліджень і публікацій. Ідеї про неоднозначність та конфліктність мовленнєвих дій людини висловлював ще Л. Вітгенштейн. "Я б сказав, – відзначає американський філософ Р. Рорті, – що те, що Густав Бергман назвав "лінгвістичним поворотом", було відчайдушною спробою утримати якийсь вільний простір для філософії. Філософи прагнули відгородити певний простір апріорного знання, куди не змогли б вторгнутися ні філософія, ні історія, ні природознавство. Це була спроба знайти заміну для "трансцендентальної установки" Канта. Уведення "значення" замість "свідомості" як теми для філософського теоретизування, як припускали філософи, допоможе зберегти чистоту та автономію філософії, оскільки забезпечить її позаемпіричним предметом дослідження" [1: 121]. Так, уже наприкінці XIX століття філософи, які схилилися до позитивізму, вказували, що більшість (якщо не всі) найвідоміших філософських концепцій є результатом свідомої чи несвідомої спекуляції над мовними конструкціями. Проте, найбільш яскраво така антиметафізична установка проступає в роботах Л. Вітгенштейна.

У ранній період своєї творчості Вітгенштейн прямо стверджував: "Мова перевдягає думки. І притому так, що з зовнішньої форми цього одягу неможливо зробити висновок про форму перевдягнутої думки, бо зовнішня форма одягу створюється зовсім не для того, щоб із неї можна було б впізнати форму тіла" [2: 44]. Це призводить не стільки до незрозуміння, скільки до нісенітності: "Більшість речень та запитань, висловлених із приводу філософських проблем, не хибні, а безглузді. Тому ми взагалі не можемо відповідати на такі питання, ми можемо тільки встановити їхню безглуздість... Уся філософія є критикою мови" [2: 44-45].

Пізніше Вітгенштейн дещо змістив акценти. Він постулював, що філософські омани, "або головоломки, що нас спантеличують", мають своїм осередком не свідому інтенцію творців філософських систем, а сам інструмент філософствування – мову. Для нього "у логіці мови необхідно знайти умови, що створюють можливість філософського зловживання. А це навряд чи вдасться зробити, якщо мова буде розглядатися статично, відокремлено від її діяльнісного боку" [3: 7]. Тому Вітгенштейн ставить завдання дослідження мови в дії, у функціонуванні для висвітлення питання: чому, за яких причин, які не можна побачити неозброєним оком, діючий механізм мови перетворюється на "непрацюючий двигун"? Адже саме тоді й виникають "головоломки, що нас спантеличують", приводячи до незрозуміння, суперечок та конфліктів.

Виклад основного матеріалу. Проблема переборення вербальних конфліктів, пов'язаних з різним розумінням та тлумаченням філософських (=метафізичних) текстів стає центральною у Вітгенштейна. Він уводить до філософії особливий метод семантичного демаскування, який М. Лазервіц визначив так: "Філософська теорія є, власне, несвідомо сконструйованим семантичним обманом. Лінгвістичний аналіз, завдяки процесу, що може бути описаний як семантичне розмаскування, висвітлює те, що філософ робить зі словами, коли він висуває свою теорію та аргументує на її користь" [3: 20]. Аналогія ж Вітгенштейна "філософська теорія = терапія" дала цьому методу й власну назву: метод лінгвістичної терапії (тут, до речі, напрошуються певні аналогії з Віденською школою психоаналізу). Основними засобами переборення вербальних конфліктів у концепції філософа (для вузькоспеціальних завдань семантичного демаскування філософських текстів) є:

1) спроба проникнути "вглиб" мови крізь її поверхневі структури; для цього застосовується аналіз абсурдних висловлювань, таких, як парадокс Мура *"Йде дощ, але я цьому не вірю"*;

2) перенесення метафізичного дискурсу в категорію рядопокладених "мовних ігор";

3) розгляд вербального конвенційного характеру метафізичних висловлювань для з'ясування їхньої внутрішньої природи: оскільки кожний філософ незримим і несвідомим чином проводить своєрідну ревізію нормативних виразів природної мови, вербальний конфлікт полягає у тому, що існує стільки філософій та, відповідно, стільки ж мов, скільки існує філософів (Лазеровіч зауважував, що "філософська теорія є помилковим використанням певної видозміненої термінології" [3: 20]);

4) пошук у самій мові критеріїв відокремлення сфери несвідомо-передаваного, але екзистенційно та світоглядно значимого.

Дослідження Л. Вітгенштейна стимулювали виникнення теорії мовленнєвих актів, яка в основних своїх рисах склалася вже в лекціях Дж. Остіна. Категоріальним поняттям даної концепції виступає, природно, поняття мовленнєвого акту; під цим терміном зазвичай розуміють "цілеспрямовану мовленнєву дію, яка здійснюється відповідно до принципів та правил мовленнєвої поведінки, прийнятих в даному суспільстві; одиницю соціонормативної мовленнєвої поведінки, розглядуваної в межах прагматичної ситуації" [4: 412]. У мовленні індивідів мовленнєвий акт зазвичай виступає як ілюкутивна дія, тобто інтенційна вимова, яка розрахована відповідно до комунікативного наміру суб'єкта мовлення на декотрий перлюкутивний ефект (мовленнєве або немовленнєве діяння чи зміну емоційного, фізичного, психологічного, когнітивного станів адресата). З позицій чистої лінгвістики мовленнєвий акт не є діалогічним феноменом, оскільки базисною в його виділенні є не структурно-інформативна (=комунікативна) інтеракція учасників комунікації, а номінація адресанта, яка в мові визначається висловлюванням або текстом – складними знаками (суперзнаками), денотованими актуальною ситуацією.

Однією з основних категорій мовленнєвого акту є перлюкутивний ефект як функція, що поєднує комунікативні наміри адресанта через мовленнєве утворення – з дією адресата, тому важливе місце в проблематиці вивчення мовленнєвих актів займає питання про їх інтерпретацію через категорію ефективності мовленнєвого впливу. Тому Дж. Остін звернувся до аналізу таких мовленнєвих актів, які вже були дією (тобто, вже рефлексували) – перформативів. Це дало йому змогу виділити певні класи перформативних невдач як неуспішних мовленнєвих актів на підставі "тих обставин, що можуть невдало складатися при вживанні подібних висловлювань" [5: 32]. До таких умов успішності він зарахував: 1) наявність загальноприйнятої конвенції вживання певних актів певними людьми в певних обставинах; 2) готовність певних осіб до виконання даного акту та придатність до цього обставин його вживання; 3) правильність виконання акту вимовляння; 4) повнота виконання акту вимовляння; 5) дійсність інтенційних прагнень мовця, виражених у мовленнєвому акті; 6) відповідна постмовленнєва поведінка мовця.

Відповідно до умов успішності (тобто, до їх порушень) було створено схему різновидів перформативних невдач. Оскільки центральним компонентом перформативу є дієслово, то доцільно вибудовувати подібну класифікацію за так званими "перформативними дієсловами", тобто, для яких можливе вживання форми першої особи презенса-індикатива активного стану, що рівнозначно єдиномоментному (однократному) виконанню дії, позначеної даним дієсловом [6: 208]. Завдяки цьому висловлювання з перформативним дієсловом маніфестують певний мовленнєвий акт, а саме вимовляння є здійсненням описуваного мовленнєвого акту. До таких дієслів-перформативів Ю. Д. Апресян відніс відповідно зізнання (to confess, to repent, to admit one's guilt й ін.), обіцянки (to guarantee, to give a promise, to assure, to promise, to swear тощо), прохання (to ask, to beg, to adjure), попередження (to notify, to warn, to predict), вимоги й накази (to order, to insist, to command, to entrust, to demand та ін.), заборони й дозволи (to forbid, to put a veto, to allow, to permit), осуди (to accuse, to blame, to condemn, to curse), згоди й заперечення (to agree, to recognize, to contest, to reject, to argue, to protest) тощо [6: 209-210]. Таким чином, Дж. Остін розробив концепцію комунікативних невдач стосовно тільки одного різновиду мовленнєвих актів, взявши за основу своєї класифікації категорії конвенційності, інтенційності та ширості мовців. Ця надмірно узагальнена схема, попри всю слушність ідеї опису та класифікації комунікативних невдач як основи для подальших описів усіх типів мовленнєвих актів та комунікативних "удач", має й серйозні недоліки. Передусім, залишається невисвітленим поняття обставин: воно може бути інтерпретоване або як немовленнєвий контекст, або як ситуація спілкування. Далі, Остін, уводячи поняття правил спілкування, не експлікує його, а лише зауважує про його конвенційний характер (пізніше це здійснить Г. П. Грайс, висунувши Принцип Кооперації в роботі "Логіка та мовленнєве спілкування"). З іншого ж боку, заслугою Остіна є уведення до предметно-об'єктної області досліджень мовленнєвого спілкування не ідеальних комунікантів (як, наприклад, у Хомського), а реальних комунікантів (=мовців), які реалізують свої комунікативні наміри за допомогою мовних одиниць і конструкцій та орієнтуються на позамовний контекст.

Подальша розробка проблематики вербального конфлікту в теорії мовленнєвих актів проводилася в порядку уточнення та розширення концепції Остіна. Важливими етапами на шляху побудови типології комунікативних невдач у цьому напрямі були: 1) уточнення поняття "ілюкутивна сила" та побудова

класифікації ілокутивних актів на основі розмежування видів ілокутивних сил [7: 170-194]; 2) уведення поняття "непрямий мовленнєвий акт" [8: 195] або "небуквальний мовленнєвий акт" [9: 31-61]; 3) звернення до рольових вимірів мовленнєвих актів у перебігу дослідження правил та умов спілкування для виявлення неформальних, особистісних характеристик комунікантів [10: 270-322]; 4) висунення Принципу Кооперації як експлікація конвенційності мовленнєвого акту [11: 217-237].

На цій основі Т. Коен, а слідом і С. Левін, висувають проблему мовних відхилень, або аномалій – семантичних [12] та прагматичних [13], яка розглядається як у лінгвофілософському плані, так і як прикладне лінгвістичне питання, що має пояснювальну силу під час вирішення таких суто мовознавчих проблем, як природа метафори тощо. Під семантичним відхиленням розуміється таке мовне відхилення, що утворене як результат "помилкового" сполучення лексичних одиниць, наприклад, *The green ideas sleep furiously* [14: 345], а під прагматичним – порушення норм правильності або доречності висловлювання [14: 346], причому відзначено, що "... норми, залучені до правильного виконання мовленнєвих актів, правильне функціонування індексів та правильне ведення мовленнєвого спілкування... виявляються у відхиленнях" [14: 355-356].

Висновки та перспективи. Мовленнєвий акт є багатомірним утворенням, і ця багатомірність передбачає множинність його типологічних характеристик та типологічних класифікацій [15: 42-46] за різними ознаками. Відповідно до цього, можливо, і потрібно вибудовувати класифікацію вербальних конфліктів (їх можливо пов'язувати з компонентами мовленнєвого акту, з типами мовленнєвих актів, з функціями мовленнєвих актів тощо). Однак, продуктивність такої класифікації сумнівна, оскільки вона характеризуватиме лише рутинні мовленнєві дії, не враховуватиме соціопсихічних характеристик комунікантів і, відповідно, закономірностей їхнього "входу" в конфлікт й "виходу" з нього та подібних факторів, пов'язаних, передусім, з недостатньою розробленістю (а скоріше – інтуїтивним уявленням) проблематики позамовного контексту в теорії мовленнєвих актів. Більш доцільним підходом до опису та аналізу вербальних конфліктів можна вважати теорію мовленнєвої діяльності, яка розвивається у вітчизняному мовознавстві й має необхідну базу – загальнопсихологічну теорію діяльності Л. С. Виготського – О. М. Леонтьєва [16; 17]. Тому подальший опис вербальних конфліктів має проводитися на її підґрунті, використовуючи її як теоретичну базу.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

1. Рорти Р. Витгенштейн, Хайдеггер и гипостазирование языка / Р. Рорти ; [пер. И. В. Борисовой] // *Философия* / Мартин Хайдеггера и современность. – М. : Наука, 1991. – С. 121–133.
2. Витгенштейн Л. Логико-философский трактат / Л. Витгенштейн ; [общ. ред. и предисл. В. Ф. Асмуса]. – М. : Наука, 1958 (2009). – 133 с.
3. Грязнов А. Ф. Язык и деятельность : критический анализ витгенштейнианства / А. Ф. Грязнов ; [предисл. А. Ф. Зотова]. – Изд. 2-е, доп. – М. : Книжный дом "ЛИБРОКОМ", 2009. – 152 с.
4. Арутюнова Н. Д. Речевой акт / Н. Д. Арутюнова // *Лингвистический энциклопедический словарь*. – М. : СЭ, 1990. – 412 с.
5. Остин Дж. Слово как действие / Дж. Остин // *Новое в зарубежной лингвистике*. – М. : Прогресс, 1986. – Вып. 17. Теория речевых актов. – С. 22–129.
6. Апресян Ю. Д. Перформативы в грамматике и в словаре / Ю. Д. Апресян // *Известия АН СССР, Серия литературы и языка*. – 1986. – № 3. – С. 208–223.
7. Серль Дж. Р. Классификация иллокутивных актов / Дж. Серль // *Новое в зарубежной лингвистике*. – М. : Прогресс, 1986. – Вып. 17. Теория речевых актов. – С. 170–194.
8. Серль Дж. Р. Косвенные речевые акты / Дж. Р. Серль // *Новое в зарубежной лингвистике*. – М. : Прогресс, 1986. – Вып. 17. Теория речевых актов. – С. 195–222.
9. Вандервекен Д. Небуквальные речевые акты / Д. Вандервекен // *Концептуализация и смысл*. – Новосибирск : Наука СО, 1990. – С. 31–61.
10. Кларк Г. Г. Слушающие и речевой акт / Г. Г. Кларк, Т. Е. Карлсон // *Новое в зарубежной лингвистике*. – М. : Прогресс, 1986. – Вып. 17. Теория речевых актов. – С. 270–322.
11. Грайс Г. П. Логика и речевое общение / Г. П. Грайс // *Новое в зарубежной лингвистике*. – М. : Прогресс, 1985. – Вып. 16. Лингвистическая прагматика. – С. 217–237.
12. Cohen T. Figurative Speech and Figurative Acts / T. Cohen // *The Journal of Philosophy*. – № 72. – 1975. – P. 669–684.
13. Levin S. R. The semantics of metaphor / S. R. Levin. – Baltimore, MD : John Hopkins University Press, 1977. – 267 p.
14. Левин С. Р. Прагматическое отклонение метафоры / С. Р. Левин // *Теория метафоры*. – М. : Прогресс, 1990. – С. 342–357.
15. Медведева Л. М. О типах речевых актов / Л. М. Медведева // *Человек и речевая деятельность : Вестник Харьковского университета*. – Харьков, 1989. – Вып. 339. – С. 42–46.
16. Леонтьев А. А. Психология общения / А. А. Леонтьев. – [3-е изд., испр. и доп.]. – М. : Смысл, 1999. – 365 с.
17. Леонтьев А. А. Основы психолингвистики / А. А. Леонтьев. – М. : Смысл, 1999. – 287 с.

REFERENCES (TRANSLATED & TRANSLITERATED)

1. Rorty R. Wittgenstein, Heidegger i gipostazirovaniye yazyka [Wittgenstein, Heidegger and Reification of the Language] / R. Rorty ; [perevod I. V. Borisovoy] // *Filosofiya Martina Heideggera i sovremennost'* [Martin Heidegger's Philosophy and the Modern World]. – М. : Nauka, 1991. – S. 121–133.

2. Wittgenstein L. Logiko-filosofskiy traktat [Tractatus Logico-Philosophicus] / L. Wittgenstein ; [obsch. red. i predisl. V. F. Asmusa]. – M. : Nauka, 1958 (2009). – 133 s.
3. Gryaznov A. F. Yazyk i deyatelnost' : kriticheskiy analiz vitgenshteynizma [Language and Activity : the Critical Analysis of the Wittgenstein's Philosophy] / A. F. Gryaznov ; [predisl. A. F. Zotova]. – izd. 2, dop. – M. : Knizhnyi dom "LIBROKOM", 2009. – 152 s.
4. Arutyunova N. D. Rechevoy akt [Speech Act] / N. D. Arutyunova // Lingvisticheskiy entsyklopedicheskiy slovar' [Linguistic Encyclopedic Dictionary]. – M. : SE, 1990. – 412 s.
5. Austin J. Slovo kak deystviye [How to Do Things with Words] / J. Austin // Novoye v zarubezhnoy lingvistike [New in the Foreign Linguistics]. – M. : Progress, 1986. – Vyp. 17. Teoriya rechevykh aktov. – S. 22–129.
6. Apresyan Yu. D. Performativy v grammatike i v slovare [Performatives in Grammar and in Vocabulary] / Yu. D. Apresyan // Izvestiya AN SSSR, Seriya literatury i yazyka [News AN SSSR, the Literature and Language Series]. – 1986. – № 3. – S. 208–223.
7. Searle J. R. Klassifikatsiya illokutivnykh aktov [The Structure of Illocutionary Acts] / J. R. Searle // Novoye v zarubezhnoy lingvistike [New in the Foreign Linguistics]. – M. : Progress, 1986. – Vyp. 17. Teoriya rechevykh aktov. – S. 170–194.
8. Searle J. R. Kosvennyye rechevyye akty [The Reported Speech Acts] / J. R. Searle // Novoye v zarubezhnoy lingvistike [New in the Foreign Linguistics]. – M. : Progress, 1986. – Vyp. 17. Teoriya rechevykh aktov. – S. 195–222.
9. Vanderveken D. Nebukvalnyye rechevyye akty [Non Literal Speech Acts] / D. Vanderveken // Kontseptualizatsiya i smysl [The Conceptualization and Sense]. – Novosibirsk : Nauka SO, 1990. – S. 31–61.
10. Clark G. G. Slushayushchiye i rechevoy akt [The Listeners and the Speech Act] / G. G. Clark, T. B. Karlson // Novoye v zarubezhnoy lingvistike [New in the Foreign Linguistics]. – M. : Progress, 1986. – Vyp. 17. Teoriya rechevykh aktov. – S. 270–322.
11. Grice G. P. Logika i rechevoye obshcheniye [The Logic and Conversation] / G. P. Grice // Novoye v zarubezhnoy lingvistike [New in the Foreign Linguistics]. – M. : Progress, 1986. – Vyp. 16. – Lingvisticheskaya pragmatika. – S. 217–237.
12. Cohen T. Figurative Speech and Figurative Acts / T. Cohen // The Journal of Philosophy. – № 72. – 1975. – P. 669–684.
13. Levin S. R. The semantics of metaphor / S. R. Levin. – Baltimore, MD : John Hopkins University Press, 1977. – 267 p.
14. Levin S. R. Pragmaticheskoye otkloneniye metafory [The Pragmatic Deviance of the Metaphor] / S. R. Levin // Teoriya metafory [The Metaphor Theory]. – M. : Progress, 1990. – S. 342–357.
15. Medvedeva L. M. O tipakh rechevykh aktov [On Types of Speech Acts] / L. M. Medvedeva // Chelovek i rechevaya deyatelnost' : Vestnik Khar'kovskogo universiteta [A Human and the Speech Activity : The Kharkov University Journal. – Khar'kov, 1989. – Vyp. 339. – S. 42–46.
16. Leont'yev A. A. Psikhologiya obshcheniya [The Communicative Psychology] / A. A. Leont'yev. – [izd. 3, ispr. i dop.]. – M. : Smysl, 1999. – 365 s.
17. Leont'yev A. A. Osnovy psikholingvistiki [The Fundamentals of the Psycholinguistics] / A. A. Leont'yev. – M. : Smysl, 1999. – 287 s.

Матеріал надійшов до редакції 26.01. 2012 р

Чайка Л. В. Вербальный конфликт как перформативная неудача.

В статье рассмотрены актуальные проблемы анализа вербальных конфликтов в теории речевых актов, проанализированы взгляды Л. Витгенштейна, Дж. Остина, Дж. Сёрля, Д. Вандервекена, З. Вендлера, П. Ф. Стросона, Г. П. Грайса и других прагматистов на условия, последствия и лингвистический смысл конфликтного общения. На основе анализа предложены методологические принципы построения типологии вербальных конфликтов, исходя из функций коммуникативного акта.

Chayka L. V. The Verbal Conflicts as the Performative Infelicities.

The article deals with the urgent problems of the verbal conflict analysis in the speech acts theory, views by L. Wittgenstein, J. L. Austin, J. Searle, D. Vanderveken, Z. Vendler, P. F. Strawson, H. P. Grice and other pragmatists concerning the conditions, consequences and linguistic sense of the conflict communication. The methodological principles of building the verbal conflict typology on the grounds of the communicative act functions are proposed on the basis of this analysis.